

Порівняльне літературознавство

Наталія Науменко

РОСЛИННА ОБРАЗНІСТЬ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Краєвиди живої природи, “царство ідеальних форм і станів”¹, викликають не лише естетичне захоплення, а й породжують алегорії та символи. “Пейзажні сцени, які виникають в уяві, повністю залежать від значущості, тривалості й інтенсивності почуттів, що їх зумовили. Тут форма... втілює внутрішню силу”², – доходить висновку Х.Е.Керлот.

На думку американського філософа Р.Емерсона, природа покликана “просвітити й піднести людину, зарядивши її етичною й естетичною духовністю... Людина має сконцентрувати свої зусилля на читанні, розшифруванні й переживанні божественного тайнопису природи”³. Тобто наближення до природи означає наближення до духовного первня: шлях до найвищого ідеалу – через піднесення ідеального в людині й навпаки. Першоджерело цієї думки як одного з постулатів філософії трансценденталізму – теза І.Канта про те, що “прекрасне – це символ морального добра”⁴.

У художній практиці американського романтизму ці ідеї втілилися в поетичній творчості Волта Вітмена:

Я вірю: листочок трави не менший, ніж поденна робота зірок,
Мураха, піщинка, яєчко золотомушки однаково досконалі,
І жабка зелена – шедевр, вище якого немає,
І ожина гідна бути прикрасою небесних віталень...⁵

Саме трава стала магістральним рослинним образом збірки поезій В.Вітмена “Листя трави”. Ця назва й досі викликає суперечки серед дослідників. І справді, чому саме “Листя трави”, а не дерев або кущів? На думку Г.Гачева, “саме з трави (а не з дерева) листя: в американському Євангелії “Листя трави” – не модель Світового дерева, притаманна всім культурам Євразії, а самоуподібнення до трави, в якій коріння неглибоке”⁶.

З цим трактуванням суголосна й думка Т.Морозової: “Листочки трави практично не відрізняються один від одного, і при погляді на них може виникнути парадоксальна ідея: в Америці є індивідуалізм, але нема індивідуальностей”⁷.

Проте такі оцінки видаються дещо категоричними. Якщо підійти до семантики образу трави з позицій його філософсько-естетичного трактування, то варто

¹ Борейко В.Е. Введение в природоохранную эстетику. – К., 2001. – С.49.

² Керлот Х.Э. Словарь символов. – М., 1994. – С.383.

³ Emerson R.W. Selected Essays. – N.Y., 1982. – P.110.

⁴ An 1855-1856 Notebook Toward the Second Edition of Leaves of Grass. – Carbondale, 1959. – P.180.

⁵ Вітмен В. Пісня про себе // *Пісні Нового Світу: Улюблені вірші поетів США та Канади* / Упоряд. М.Стріха. – К., 2004. – С.109. Далі сторінку видання зазначаємо в тексті.

⁶ Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М., 1988. – С.437.

⁷ *Романтические традиции американской литературы XIX века и современность*. – М., 1982. – С.149.

зазначити, що трава в багатьох культурах світу – символ оновлення, пробудження природи. Х.Е.Керлот виводить цей образ на архетипний рівень: “Трави іноді стають символами людських істот. Цю ідею закладено в значенні слова “неофіт” (neophytes у перекладі з грецької – нова трава)”⁸. Саме в цьому й полягає тісний зв’язок між автологічним “Листя трави” В.Вітмена та тропеїстичним “американське Євангеліє”.

Це можна завважити й у “євангельському” стилі викладу “Пісні про себе”:

...може, й сама трава – це дитина, немовля, рослинами виплекане?..

Можливо, ти ростеш зі старих чи з немовлят, відірваних смертю від материнського лона,

І ти вже сама для них – материнське лоно (82–83).

На думку В.Вітмена, поезія має передавати стан природного, життєвого руху та зростання. Образ трави в цьому плані вельми показовий. Попри суто позірну схожість її стебел, серед них нема двох цілковито однакових – так само й семантична наповненість цього образу постійно варіюється впродовж усієї “Пісні про себе”: трава – це і звичайна художня деталь, і порівняння (“слова прості, неначе трава”), і метафора (“І безгоміння темне має свої пагони”).

Образ цей перебуває у стані градації, що особливо засвідчує частина шоста:

... трава – це прапор моєї вдачі...

... вона – це хусточка Божа...

... трава – це дитина...

... вона – ієрогліф, завше один і той самий...

... зараз вона здається мені прекрасним,

непідрізаним волоссям могил (82).

Засадничими в цій послідовності виступають “прапор” і “хусточка”, поєднані символічним концептом ткацтва. За Х.Е.Керлотом, ткацтво – це “створення й життя, особливо – життя, оскільки позначає примноження зросту”⁹. Отже, логічним стає перехід до образу дитини, з яким постійно асоціюється трава як символ вічного повернення; до того ж можна розглядати її як “містичну дитину, що розгадує загадки й навчає мудрості”¹⁰. Тому трава – “ієрогліф, завше один і той самий”, але з різним тлумаченням. Це, зокрема, трансцендентність (“Пускаючи пагони скрізь, де просторо й де тісно”) і універсальність (“... всіх однаково я приймаю, всім я даю одне”).

Саме це дало змогу В.Вітменові передати власне символічне бачення образу трави; для нього це символ не лише оновлення та дитинства, а й постійного руху, заперечення смерті як кінцевості буття. Не можна не завважити й ще один вияв вітменівського символізму трави і природної образності взагалі – це “трава-як-Мова”, що “промовляє незліченними язиками”, це – “природа-як-Слово”.

Завдяки цьому концепція природи у В.Вітмена нерозривно пов’язана з концепцією мови. Для поета мова – живий організм у стані розвитку, в якому “б’ється пульс, ритм нашого життя”¹¹. Слово для нього – це гори, море, кожна людина й він сам¹². “Славлю себе” в контексті емерсонівської традиції означає “славлю Людину” (перифраз євангельського “На початку було Слово”).

⁸ Керлот Х.Э. Словарь символов. – С.518.

⁹ Там само. – С.516.

¹⁰ Jung C.G. Psychology of the Transference // Collected Works. Vol.16. – London, 1946. – P.218.

¹¹ Emerson R.W. Selected Essays. – P.16.

¹² Павльчико С.Д. Философская поэзия американского романтизма. Эмерсон. Уитмен. Дикинсон. – К., 1988. – С.119.

Усе це дає змогу говорити про те, що образ трави й розмаїття його трактувань – складники унікальної вітменівської концепції людини. На думку багатьох дослідників, мало кому в історії світової поезії пощастило сягнути такого рівня узагальненості, так гостро відчуту й передати словом свою безпосередню причетність до всього, що діялося, діється й діятиметься¹³.

Вітменівська концепція людини виявилася в різних літературах пізнішої доби по-різному. На початку ХХ ст. у Франції виникає течія унанімізму, формальні ознаки якої – конкретність і лірична безпосередність вірша, уживання верлібру, а змістові – сповідання принципів єднання народів, “одностайності” (unanimity) людей, злиття з природою.

Ці змістові ознаки унанімізму, що беруть свій початок у вітменівському космізмі, виразно помітні у творчості українських поетів – представників різних стилів. Приміром, виявляючи інтерес до В.Вітмена, П.Тичина, М.Семенко, В.Поліщук, О.Слісаренко та інші митці утверджували власне бачення макрокосмосу довкілля та вписаного в нього мікркосмосу людини. Інтертекстуальний зріз поезії 20-х рр., в якій присутній і класичний вірш, і верлібр, створюється не лише завдяки рецепції лірики В.Вітмена, її мотивів та поетики, а й завдяки осмисленню українськими авторами образу американського поета.

Яскравий приклад – вірш “Уолт Уітмен” О.Слісаренка:

... Слухаю шуми вітру, машин і дихання коханої жінчини,
Бачу хмари, землю, димарі, звірів і людей;
Я такий звичайний, що це аж смішно.
І день мій розцвітає, як лотос¹⁴.

Стислість викладу в новітній українській поезії стимулює активізацію підтексту. Отож слушною видається думка Ю.Лавріненка, що духовний виднокіл поета “включає... універсальність людської особистості, в якій опосередковується й живе велика збірна всеохопна Людина”¹⁵, тобто стає відлунням вітменівської концепції людини в українській поезії першої половини ХХ ст.

Водночас відбувається активний “пошук відповідностей” між людиною та природою, підвалини якого закладено творчою рецепцією давньослов’янської спадщини на тлі формування новітніх естетичних доктрин – символізму, імпресіонізму, експресіонізму. І тут на обрії сучасного літературознавства закономірно виникає постать Б.-І.Антонича. Як стверджував ще в середині 80-х рр. ХХ ст. В.Назарук, одна з координат його поетичного світу – це “спроба віднайти втрачену в цивілізації гармонійну єдність людини та космосу природи, а також... невтолима туга людини за повнотою існування, туга, яка з давніх-давен знаходила вияв у міфічній свідомості наших предків”¹⁶.

Під кутом зору природної образності розглядав творчість Б.-І.Антонича М.Ільницький. На його думку, український поет, спираючись на досвід своїх учителів – В.Вітмена, Й.-В.Гете, Р.Тагора, П.Тичини – створив цілісну концепцію “євангелії природи”¹⁷. З В.Вітменом Б.-І.Антонича споріднює ідея вічної трансформації матерії, що перегукується з давньоіндійською та піфагорійською філософською традицією, пройнятою мотивами метаморфоз природи, перевтілень усього живого.

У поезії Б.-І.Антонича у стані постійного перетворення перебуває не лише зовнішнє природне довкілля ліричного героя, а й він сам. Це стало цілковитою новацією в тогочасній поезії:

¹³ Венедиктова Т.Д. Пoesия Уолта Уитмена. – М., 1982; Чуковский К. Мой Уитмен. – М., 1969. – С.14.

¹⁴ Червоний шлях. – 1924. – Ч.8-9. – С.109.

¹⁵ Лавріненко Ю.А. Розстріляне Відродження: Антологія 1917–1933 / Підг. тексту, фахове редагування і передм. проф. М.К.Наєнка. – К., 2001. – С.265.

¹⁶ Назарук В. Думаючи про Антонича // Український календар на 1987 рік. – Варшава, 1986. – С.221.

¹⁷ Ільницький М.М. Від “Молодої музи” до “Празької школи”. – Л., 1995. – С.153.

Антонич був хрущем і жив колись на вишнях,
На вишнях тих, що їх оспівував Шевченко...¹⁸.

Так автор визначив власне духовне походження та традиції, яких дотримується у своїй творчості. Поет розумів, що “навіть найоригінальніший майстер може породити тільки частину самого себе, решту він свідомо успадковує від попередників”¹⁹. “Сивобородий міністр республіки поетів”, як називав Б.-І.Антонич В.Вітмена, навчив його уславляти біологічне життя, насамперед “молитися стеблинам трави”.

Типологічна спорідненість творчості обох поетів очевидна. Це засвідчує текстуальний, контекстуальний та інтертекстуальний аналіз поеми В.Вітмена “Пісня про себе” і збірки поезій “Зелена євангелія” Б.-І.Антонича. Прикметна деталь обох творів — трава, споглядання якої приводить ліричних героїв до широких філософських узагальнень:

Мій язик, кожен атом моєї крові складається з цього ґрунту,
з цього повітря...

Хай промовляє природа без перешкод з первісною силою. (77)

... Самітний друже, мов у ночі пояс,
ти в таємничість світу оповитий... (162).

Можна стверджувати, що “Запрошення”, яким відкривається “Зелена євангелія”, — це інтерпретація постаті В.Вітмена (“Самітний друже”), розвиток витвореного ним образу всеохопної людини (“в таємничість світу оповитий”) і водночас прагнення замкнути в кільце всі засадничі мотиви “Пісні про себе”:

... В цей вечір весняний ходи зі мною
в корчмі на місяці горілку пити.

Увага обох поетів до рослинної образності пояснюється тим, що рослина (передусім трава) має “недосяжну вірність місцеві народження, дитячу безвідповідальність за своє життя, мінливу зовнішність і вищий смак у достосуванні своєї індивідуальності до навкружжя”²⁰. Як і будь-який інший образ, трава — частина ширшого семантичного поля, а водночас і семантичне поле з великою кількістю мікрообразів, завдяки яким у творах різного змісту первісний образ набуває щоразу нового змісту.

Серед спільних для В.Вітмена та Б.-І.Антонича значень образу трави найчастіше зустрічаємо концепт “трава як зростання”:

Зелень росте й розвивається край дороги, рясна й нестримна,
І простелились довкола мужні, широкі і золоті краєвиди (109).

На бурунах трави, в зеленом димі
Колишуться корови, мов тяжкі колоди,
І зорі в зорі дзвонять понад ними,
Й шумлять під ними буйно життєтворчі води (163).

У Б.-І.Антонича видиво трави, що росте, так само розгортається в розімкненні хронотопу вірша. Крім того, митець послуговується образно-психологічним паралелізмом (“Росте Антонич, і росте трава”), порівнянням (“Ростуть дівчата, наче трави”), самоототожненням — у вірші “До гордої рослини, себто до себе самого”, який виступає алюзією до вітменівської “Пісні”. Природа “одухотворюється й поглинається станом по-молодечому зачарованої душі, а в свою чергу, ця душа розкривається через весну, також персоніфіковану”²¹. Тому образ “всеохопної людини” В.Вітмена, отримуючи нове забарвлення у

¹⁸ Антонич Б.-І. Велика гармонія. — К., 2003. — С.183. Далі сторінку видання зазначаємо в тексті курсивом.

¹⁹ Старовойт І. Поет життя // Усе для школи. Українська література. 10 клас. — Випуск 8: Богдан-Ігор Антонич. — К., 2001. — С.16.

²⁰ Павличко Д. Пісня про незнищенність матерії // Весни розспіваної князь. — Л., 1989. — С.33.

²¹ Ткачук М.П. Інтерпретації: Літературно-критичні статті, творчі портрети українських поетів ХХ століття. — Тернопіль, 1999. — С.24.

творчості Б.-І.Антонича, убирає в себе траву як складник, що має спільні й відмінні риси з іншим символічним концептом – “трава як вічне перетворення”.

Цей мотив засадничий в обох поетів:

Порохві земній я себе заповідаю, щоб прорости травною любово... (145).

... Що лишиться по мені: попіл слів моїх,

що лишиться по нас: з кісток трава зросте (162).

Однак якщо ліричний герой В.Вітмена має намір “прорости травною” сам, то Антоничів, лишаючи після себе “попіл слів”, уважає, що трава – це наступне перевтілення всіх “істот з зеленої зорі”. У контексті образу трави як вічного перетворення прикметний концепт зцілення – одне з найдавніших значень досліджуваного символу:

... я буду для вас добрим здоров'ям,

очищу і зміцню вам кров (145).

Б.-І.Антонич не наголошує на цілющості як ознаці трави, однак постійно вводить її у вигляді прихованої метафори: “спів змінився в запах, мов за ворожбою”, “Весна омаєних весіль і кожна ніч, немов отрута”, “В зелену ложку листка бере калина дощ... і п'є, і п'є... мов росу цілющу”, “Мов мідь живу, наснажує рослини електрика зеленої землі” – і так далі, аж до введення у вірш медичної та біологічної термінології: “життя – по-грецьки біос”, “трагічна папілома”, жовті квіти людські – “мізки в черепах, як в глеках”, “інстинктом чую це: співаю – тож існую”. У цьому й полягає особливість зображення трави – як оберіга*

Трансценденталісти, з чийого джерела черпав натхнення В.Вітмен, вірили, що в кожній людині є “Над-Душа” (Oversoul), і для того, аби відкрити в собі божественне “Я”, долучитися до “Над-Душі”, слід налагодити приязні стосунки з природою. “Якщо універсум (природа. – Н.Н.) – екстерналізація Над-Душі, а ми стоїмо перед таїнством світу, де Буття переходить в Явище, а Єдине – Різноманітність, тоді адекватною формулою світорозуміння та світовираження стає символ”²². Саме трава й виступає основним образом.

Це все – насправді думки всіх людей.

Це – трава, що зростає повсюди, де є ґрунт і вода... (96).

Невидний і нечутний чийсь незнаний дотик

І трав, мов струн зелених, супровід зелений... (167).

За С.Павличко, людина в поезії В.Вітмена проходить три стадії розвитку: автопортрет поета, людина як втілення своєї епохи та країни, універсальна міфічна людина²³. Такі само іпостасі образу людини спостерігаємо й у “Зеленій євангелії” – як упродовж усієї книги, так і в окремому вірші (“Вишні”). Ці лінії не змінюють одна одну, а перебувають у стані взаємодії, пов’язані різноманітними символічними образами, серед яких – і образ трави.

Образи природи – це коди людини, її сутності й існування, а отже, у контексті поезії В.Вітмена та Б.-І.Антонича вони набувають значення “Людина-в-Світі”:

Вчинки, мов пластівці снігові, некеровані, слова прості, неначе трава... (126).

Я чую, як шумлять комети і зростають трави.

Антонич теж звіря сумне і кучеряве... (163).

Ростуть дівчата, наче трави,

На втіху хлопцям і гульвісам... (182).

* З цього приводу дозволю собі висловити таку думку. За законами так званого “слов’янського чаромантія”, що ґрунтується на явищі паліндромії й “від якого походять корені слів”, слово “трав-а” можна проінтерпретувати як “варт-а”: те, що стоїть на сторожі, зокрема виконує функцію оберіга.

²² Emerson R.W. Selected Essays. – P.266.

²³ Павличко С.Д. Философская поэзия... – С.45.

Ліричний герой постає деміургом свого довкілля. Істинна поезія, на думку, скажімо, Б.Рубчака, — “це не витвір митця як умілого майстра, а те, що митець знаходить у глибинах природи”²⁴. Тому, очевидно, “дика” природа у В.Вітмена асоціюється з працею, іграми:

Ідучи стежкою, протоптаною в траві...
де підпадьомкає перепел на узліссі...
де худоба стоїть, відганяючи мух...
де молоти б’ють, де друкарська машина крутиться...
на збиранні яблук, де я жадаю цілунку за кожен зірваний плід...

(113),

а в Б.-І.Антонича з явищами культури²⁵: ніч — колесо, що його котить вітер; нічні голоси лісу — не просто пісня, а й концерт зі складною партитурою труб, скрипок, флейт (і, додамо, струн трави).

Однак масштабнішою й у В.Вітмена, і в Б.-І.Антонича виявляється концепція образу трави як екзистенційного виміру “Світ-у-Людині”:

Я зрозумів, що включаю в себе гнейс, і вугілля,
і довгі волокна моху, і зерно, і коріння поживне,
Я обліплений весь чотириногими і птаством... (110).
Стіл обростає буйним листям,
І разом з кріслом я вже кущ.
З черемх читаю — з книг столистих —
Рослинну мудрість вічних пуц (180).

Відбувається перехід від простоти та спонтанності існування до усвідомлення ліричними героями самих себе як образів макросвіту. Межа між природним і надприродним зникає, а це — одна з ознак міфу, який “дозволяє побачити, сприйняти реальність поза часом і простором як цілісність, нерозчленовану даність, і знайти в ній істини, цінності, що мають абсолютний характер”²⁶. Таке осягнення можливе завдяки натхненню, прозрінню, екстазу, що й визначає сутність як образно-символічного космічного світогляду В.Вітмена та Б.-І.Антонича, так значною мірою й склад їхнього вірша. І хоча йдеться про якісно відмінні версифікаційні системи, не можна не зауважити, що обидва різновиди “придатні для читання вголос, [їх] поет проголошує, мов біблійний пророк”²⁷. І це ще одна спільна ознака поеми В.Вітмена та збірки поезій Б.-І.Антонича, а саме — їх “євангельська” сутність, де образ трави постає як утілення Думки та Слова.

Основний версифікаційний вимір творчості американського митця — верлібр. Український поет використовує римований вірш, надаючи особливої уваги ямбові, однак при цьому вдається до рідкісних у вітчизняному віршуванні 7-, 8- та 9-стопних ямбів, часто без цезури; завдяки ритмомелодиці, переносам і приблизним римах вони уподібнюються верлібру:

Живу коротку мить. Чи довше житиму, не знаю,
Тож вчусь в рослин сп’яніння, зросту і буяння соків.
Мабуть, мій дім не тут. Мабуть, аж за зорею. Поки
Я тут, інстинктом чую це: співаю — тож існую. (192)

Саме через поезію поет осягає первісне слово — слово, що долає суперечності між предметом та його словесним вираженням²⁸. Прагнення досягти позасвітньої

²⁴ Рубчак Б. Поетичне бачення землі: три слов’янські варіанти // *Весни* розспіваної князь. — Л., 1989. — С.252–254.

²⁵ Див.: Новикова М. Міфосвіт Антонича // *Сучасність*. — 1992. — №9. — С.90.

²⁶ Гльницький М.М. Від “Молодої музи” до “Празької школи”. — С.168.

²⁷ Назарук В. Думаючи про Антонича. — С.120–121.

²⁸ Стефанівська Л. Важливість Антонича. — Нью-Йорк, 2001. — С.373.

дійсності засобами міфопоетики зумовлює своєрідну поетичну манеру, в якій було створено і “Пісню про себе” В.Вітмена, і “Зелену євангелію” Б.-І.Антонича.

Отже, семантична спільність образу трави в поезії В.Вітмена та Б.-І.Антонича полягає в тому, що творення його починається із зеленого кольору, що спрямовує ліричного героя на пошук подібності трави з предметами, явищами природи та, зрештою, із самим собою.

Ще один чинник образотворення – переосмислення традиційних філософських і культурологічних значень поняття “трава”, зокрема для В.Вітмена – це (у дусі вчення трансценденталізму) всепроникнення, спільнота, “Над-Душа”, а для Б.-І.Антонича – поєднання загальнокультурних концептів з орієнтирами українського фольклору, в якому людина і природа неподільні, – концепція, яку дослідники визначають як “біологізм” (М.Ільницький), “запізнілий імажинізм” (М.Неврлий).

Третій рівень сприйняття (коли образ трави перетворюється на символ) – розкриття внутрішнього світу людини через конкретний об’єкт довкілля, здатний виносити на поверхню свідомості глибинні архетипні комплекси²⁹:

Порохві земній я себе заповідаю, щоб прорости травою любою...

(В.Вітмен)

Поки я тут, інстинктом чую це: співаю – тож існую...

(Б.-І.Антонич).

Народження, дитинство, розвиток, зростання й вічне перетворення, взаємини людини з природою – усе це уособлене в обох поетів у образі трави з багатьма його видозмінами, суголосне з мотивами пізнання людиною свого місця в універсумі і своєї сутності як “Світу-в-Собі”. І В.Вітмен, і Б.-І.Антонич крізь свою творчість проводять мотив універсальності людини, що виявляється в її єдності з природою.

Загалом дослідження флористичних образів засвідчує, що чим глибше проникає автор у внутрішній вимір життя ліричного героя, тим ширшим стає коло значень символу. Завдяки цьому асоціативні поля, витворені єдиним рослинним образом із різноплановими за семантикою видозмінами, отримують спільну точку дотику – архетипне натурфілософське наповнення.

---

²⁹ Див.: Науменко Н.В. Наукові та культурологічні аспекти рослинної образності в українському письменстві // *Рідний край*. – 2003. – №2 (9). – С.127.